

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

КІЗЬ Ольга Богданівна

УДК 159.9: 37.015.3

**ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ
ВИХОВАНЦІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ
ДО СТВОРЕННЯ СІМ'Ї**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти та науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент

Кікінежді Оксана Михайлівна,

Тернопільський державний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
доцент кафедри психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України

Боришевський Мирослав Йосипович,

Інститут психології імені Г.С.Костюка,
завідувач лабораторії психології особистості
імені П.Р.Чамати;

кандидат психологічних наук, доцент

Осьмак Любов Петрівна,

Рівненський інститут слов'янознавства
Київського славістичного університету,
доцент кафедри психології.

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка, кафедра
психології, Міністерство освіти і науки
України, м. Дрогобич.

Захист відбудеться 16 квітня 2003 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 14 березня 2003 року.

Вчений секретар

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Трансформація соціально-економічних умов життя українського суспільства неоднозначно позначилась на функціонуванні сім'ї як виховному інституті, породила виникнення нових проблем, пов'язаних з втратою таких загальнолюдських вартостей як родина, рід, батьківство, материнство, що спричинило значне зростання кількості сиріт при живих батьках та неповнолітніх, позбавлених батьківського піклування. Виховання таких дітей в умовах закладів інтернатного типу, при відсутності змалку адекватних зразків соціорольової поведінки негативно позначається на характері становлення ідентичності дітей, засвоєнні ними ролей і обов'язків чоловіків і жінок в сім'ї та суспільстві, що у сукупності виокремлюється гостроактуальною проблемою вікової та педагогічної психології.

Діти-сироти залишаються однією з найбільш соціально занедбаних і найменш психологічно захищених спільнот нашої країни, а сирітське середовище акумулює в собі найскладніші проблеми психологічного, соціального становлення особистості чоловіка та жінки. Звуженість соціального оточення в інтернатних закладах, брак соціально-адекватних моделей статевої поведінки, недостатня психолого-педагогічна підготовленість вихователів до роботи з депривованими дітьми створюють несприятливі умови для розвитку у них психологічної готовності до самостійного життя та створення сім'ї.

Аналіз наукової літератури з питань соціалізації дітей в умовах депривації дає підстави стверджувати, що на даний час проблема підготовки до створення сім'ї, а отже, і соціальної адаптації вихованців закладів інтернатного типу є недостатньо розробленою. Зазначимо, що в працях Я.Гошовського, І.Дубровіної, Н.Карасьова, В.Мухіної, Л.Осьмак, А.Прихожан, А.Рузької, О.Сухолової, В.Толстих, Т.Юферевої частково висвітлена специфіка психічного та особистісного розвитку депривованих підлітків. Проте спеціальних досліджень, метою яких було б комплексне вивчення усіх аспектів психологічної готовності до шлюбу та сім'ї вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, раніше не проводилось.

Окремі аспекти підготовки учнівської молоді до шлюбу та сім'ї висвітлювались в дослідженнях М.Алексєєвої, Т.Буленко, М.Вовчик-Блакитної, Т.Говорун, І.Горпінченка, І.Гребеннікова, І.Дубровіної, О.Кікінежді, В.Кравця, З.Кісарчук, І.Трухіна, В.Чудновського, З.Шкіряк-Нижник, І.Юнди та інших. При цьому у проблематиці вікової та педагогічної психології не знайшли глибокого теоретичного й експериментального обґрунтування і надалі залишаються малодослідженими такі важливі аспекти розвитку статевої свідомості депривованого юнацтва, як сформованість уявлень щодо основних функцій та типів сім'ї, організації подружньої взаємодії, взаємин між батьками і дітьми тощо. Досі не знайдено оптимальних шляхів спрямування гендерного та психосексуального розвитку, дітоцентричних настановлень юнаків і дівчат, які зростають у деприваційних умовах.

Звідси випливає значущість підготовки вихованців шкіл-інтернатів до сімейного життя. Необхідність цілеспрямованого теоретичного та експериментального вивчення зазначених питань та їх актуальність в умовах сьогодення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: “Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім’ї”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках державного замовлення Міністерства освіти та науки України Тернопільському державному педагогічному університету імені Володимира Гнатюка на тему: “Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх педагогів до статевого виховання дітей та юнацтва як передумова формування особистості сім’янина” (реєстраційний номер 0100И002413). Робота була складовою низки грантових програм, як-то: “Адаптація дітей-сиріт до самостійного життя у сім’ї та суспільстві” (реєстраційний номер CAP-U00-S1-26 Альянс Партнерства Каунтерпарт), “Підтримка та збереження репродуктивного здоров’я дітей-сиріт, планування родини” (реєстраційний номер CI-U01-N1-16 Каунтерпарт Інтернешнл), “Соціально-психологічні фактори формування гендерних орієнтацій депривованих підлітків” (реєстраційний номер CUGF-01/02-15, Канадсько-український гендерний фонд).

Тема дисертації затверджена вченою Радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №7 від 25.02.1999 року) та рішенням бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №7 від 16.11.2000 року).

Об’єкт дослідження – психологічна готовність вихованців інтернатних закладів до шлюбно-сімейних стосунків.

Предметом дослідження виступили особливості формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім’ї.

Мета роботи полягає в експериментальному виявленні розвитку структурних компонентів психологічної готовності депривованого юнацтва до шлюбно-сімейних стосунків та обґрунтуванні і апробації системи її формування.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що:

1. В умовах депривації батьківсько-дитячих взаємин вихованці інтернатних закладів виявляють психологічну неготовність до створення сім’ї.

2. Процес формування їхньої психологічної готовності до шлюбно-сімейних стосунків як цілісного особистісного утворення перебуває під динамічним впливом взаємозв’язків і залежностей між її структурними одиницями.

3. Позитивна динаміка компонентів психологічної готовності досягається за умови впливу на характеристики образу Я засобами активного соціально-психологічного навчання.

У відповідності з метою та висунутою гіпотезою були визначені **завдання** дослідження:

1. Визначити сутність та структуру психологічної готовності вихованців інтернатних закладів

до шлюбно-сімейних стосунків.

2. Виявити особливості розвитку структурних компонентів їхньої психологічної готовності до створення сім'ї.

3. Визначити та науково обґрунтувати соціально-психологічні чинники, які сприяють успішному статево-рольовому самовизначенню депривованого юнацтва у сфері шлюбу та сім'ї.

4. Розробити та апробувати систему роботи з формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї засобами активного соціально-психологічного навчання.

Теоретико-методологічні засади дослідження впливають із системної інтеграції відомих положень психологічної науки про становлення особистості та органічний взаємозв'язок свідомості та самосвідомості (М.Боришевський, К.Платонов, С.Рубінштейн, П.Чамата), єдність психіки та діяльності, детермінацію психіки соціальними факторами (Л.Виготський, Г.Костюк, С.Максименко), закономірності функціонування і розвиток мотиваційно-потребової сфери особистості (О.Леонт'єв, В.Роменець), здатність кожного індивіда до самореалізації та особистісного зростання (А.Маслоу, К.Роджерс). Ми також виходили з методологічних засад розвитку особистості, викладених у працях К.Абульханової-Славської, концепції про сутність готовності до діяльності (Б.Анан'єв, В.Крутецький, В.Мясіщев), а також науково-психологічних уявлень про закономірності підліткового та юнацького віку (М.Алексеева, Л.Божович, В.Васютинський, Т.Говорун, О.Кікінежді, І.Кон, Л.Осьмак, М.Савчин, Н.Толстих, Д.Фельдштейн тощо).

Методи дослідження. У ході дослідження застосовано комплексний підхід, який полягав у поєднанні теоретичного аналізу наукових джерел із застосуванням констатуючого та формуючого експериментів. До психодіагностичного інструментарію увійшли взаємодоповнюючі психологічні методи вивчення проблеми: стандартизовані опитувальники, проєктивні тести, експертні оцінки, інтерв'ю, включене спостереження. Для обробки емпіричних даних використовувалися кореляційний та факторний аналізи.

База дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалась впродовж 1999-2002 рр. на базі Коропецької школи-інтернату Тернопільської області, Тернопільського Центру адаптації дітей-сиріт, Медико-психологічної служби для дітей-сиріт та загальноосвітніх шкіл №2 і №16 м.Тернополя. У дослідженні прийняли участь 349 старшокласників. З них 179 досліджуваних виховувались в школі-інтернаті і 170 – у сім'ях. На основі аналізу біографій опитуваних обох груп та їх життєвих доль була сформована остаточно вибірка, яку склали 219 юнаків і дівчат (школа-інтернат – 110 осіб та загальноосвітня школа – 109 осіб).

Вірогідність та надійність отриманих результатів забезпечувалась методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних положень, цілісною організацією дослідження, використанням взаємодоповнюючих методів, адекватних меті, предмету та завданням дослідження,

репрезентативністю вибірки, поєднанням статистичних методів обробки експериментальних даних з якісним психологічним їх аналізом.

Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

– удосконалено психологічну модель готовності до шлюбно-сімейних стосунків, апробовані шляхи її застосування в прогностиці гендерної поведінки юнаків та дівчат;

– вперше розкрита сутність і зміст психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до сімейного життя, визначено її критерії та показники із врахуванням впливу умов депривації;

– дістали подальший розвиток теоретичні і практичні положення про особливості формування статевої свідомості і самосвідомості юнаків та дівчат в умовах сімейної депривації, визначені тенденції освоєння гендерних ролей, психологічні чинники їх детермінації в умовах інтернатного закладу;

– науково обґрунтовано програми тренінгів та психокорекційних занять, спрямованих на розвиток компонентів психологічної готовності юнацтва до створення сім'ї.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що обґрунтовані та апробовані в дослідженні нові альтернативні моделі підготовки вихованців до самостійного життя можуть виступити засадничими стосовно: ефективного поширення в Україні досвіду створення Центрів адаптації для дітей-сиріт з метою покращення підготовки даної категорії неповнолітніх до самостійного життя та шлюбно-сімейних стосунків; впровадження в освітньо-виховний процес шкіл-інтернатів новітніх виховних технологій з метою створення сприятливих соціально-психолого-педагогічних умов особистісного розвитку; теоретико-методичного забезпечення з надання психологічної підтримки дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування. Розроблені тренінгові програми можуть використовуватись психологами-практиками у роботі зі старшокласниками шкіл-інтернатів. Матеріали дослідження можуть бути включені у навчальні програми з підготовки практикуючих психологів для закладів освіти.

Особистий внесок здобувача полягає у розробці теоретичних та методичних засад проблеми, у визначенні напрямку досліджень та їх безпосередній організації і проведенні, аналізі, інтерпретації та узагальненні отриманих даних, впровадженні результатів наукової роботи у практику шляхом створення нових альтернативних моделей підготовки випускників інтернатних закладів до сімейного життя – Центру адаптації для дітей-сиріт та Медико-психологічної служби. У спільних публікаціях використано ідеї та результати експериментального дослідження автора дисертації.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідались та отримали схвалення на V Міжнародній науково-практичній конференції “Духовність і проблеми розвитку особистості” (м.Житомир, 1999р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Вона та він у змісті гуманітарної освіти: погляд у третє

тисячоліття” (м.Тернопіль, 2000р.), Міжнародному семінарі “Соціальна реабілітація і адаптація дітей із соціально неблагополучних сімей і випускників дитячих державних навчально-виховних закладів” (Білорусія, м.Гродно, 2000р.), науково-практичній конференції “Сучасна родина в системі самовідтворення української нації” (м.Івано-Франківськ, 2001р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Збереження репродуктивного здоров’я сирітської молоді: проблеми та перспективи” (м.Тернопіль, 2002р.), II Міжнародній науково-практичній конференції “Досвід та перспективи соціальної роботи: Україна – Німеччина” (м.Київ, 2002р.), IX Всеукраїнських педагогічних читаннях “Василь Сухомлинський і сучасність: Батьківська педагогіка” (м.Тернопіль, 2002р.), Всеукраїнській конференції “Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика” (м.Київ, 2002р.), звітних конференціях науково-педагогічних працівників та аспірантів Тернопільського державного педагогічного університету (м.Тернопіль, 2000-2002рр.). Результати дисертаційного дослідження були представлені на Всеукраїнському конкурсі наукових студентських та аспірантських робіт з гендерної тематики і відзначені дипломом Міністерства освіти та науки України (м.Одеса, 2002р.).

Результати дослідження **впроваджено** у роботу Коропецької школи-інтернату з метою оптимізації навчально-виховного процесу (довідка №76 від 2.12.02 року), у навчальні програми Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка №01/397 від 6.12.02 року), у діяльність Тернопільського Центру адаптації для дітей-сиріт (довідка №222 від 6.12.02 року) та Тернопільської Медико-психологічної служби для дітей-сиріт (довідка №221 від 5.12.02 року), а також у навчальні програми “Психологія сімейного життя”, “Психологія статі”, “Вікова та педагогічна психологія” Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка для кваліфікаційних рівнів спеціалістів та магістрів (довідка №594-34/03 від 3.12.2002 року).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження представлені у 14 публікаціях, серед яких 4 статті у фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України, навчально-методичний посібник, методичні рекомендації та матеріали конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (278 найменувань) та додатків. Основний зміст роботи викладений на 204 сторінках. Включає 14 таблиць, 12 рисунків на 12 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтована актуальність проблеми дослідження, сформульовано його об’єкт, предмет, основну мету, гіпотезу й завдання, методологічні та методичні підходи, розкривається наукова новизна, теоретична і практична цінність роботи, висвітлено апробацію та впровадження одержаних результатів, наведено дані про структуру роботи.

Перший розділ **“Теоретичні підходи до проблеми психологічної готовності вихованців**

інтернатних закладів до самостійного життя” присвячено аналітичному огляду теоретичних та експериментальних досліджень з питань формування особистості в умовах депривації, впливу деприваційних умов виховання на образ Я та специфіку його формування у вихованців інтернатних закладів, особливостям гендерної та сексуальної поведінки юнаків та дівчат, позбавлених батьківського піклування. Готовність юнацтва до шлюбу та створення сім’ї розглянута як психолого-педагогічна проблема.

Визначення теоретичних засад дослідження проблеми соціалізації депривованого юнацтва було спрямовано на пошук тих психологічних категорій, які акумулюють в собі і водночас віддзеркалюють поступ підростаючої особистості на шляху асиміляції культури міжстатевих стосунків.

Однією з найголовніших категорій в контексті нашого дослідження виступив “депривований образ Я”(Я.Гошовський, С.Мещерякова, А.Прихожан, Н.Толстих). Серед небагатьох досліджень, присвячених образу Я підлітка, рельєфно висвітлюють його структуру в умовах депривації роботи Я.Гошовського (образ Я вихованців інтернатних закладів), Л.Осьмак (особливості самоствердження депривованих підлітків), Т.Дмитрової (образ Я як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності), Д.Гошовської (самоакцептація дівчат-підлітків інтернату), І.Слободянюка (адекватність образу Я в підлітковому віці), М.Буянова, А.Прихожан (специфіка образу Я в умовах депривації), О.Сухоленової (образ Я у дівчат із неповних сімей) та інші.

Тривала депривація призводить до ускладненого й нестабільного розвитку, що зокрема проявляється у заниженому позитивному уявленні про себе, неадекватній системі самооцінювання, неконгруентності образу Я (М.Аралова, О.Виноградова, В.Каган, В.Мухіна). Позбавлення батьківської опіки на фоні звуженого поля соціалізації та нівелювання індивідуальності дисгармонізує образ Я, спотворює його змістовні характеристики. Як наслідок – слабкість концепції Я, конформізм у поведінці, непослідовність дій, інфантилізм намірів та вчинків (О.Кікінежді, І.Кон, Л.Осьмак, Т.Юферєва).

Становлення образу Я вихованців інтернатних закладів відбувається у специфічний спосіб (Г.Бевз, Я.Гошовський, З.Матейчек, Л.Осьмак, А.Прихожан), що не може не позначитися на психологічній готовності юнаків та дівчат до шлюбу та створення сім’ї (І.Дубровіна, Т.Юферєва).

Дослідження готовності юнацтва до створення сім’ї представлені широким спектром даних, які висвітлюють соціологічні, педагогічні, медичні, етико-психологічні аспекти розвитку особистісних властивостей майбутнього сім’янина. Медико-психологічні аспекти підготовки до сімейного життя є найбільш поширеними і представленими в науковій літературі (Л.Богданович, М.Вовчик-Блакитна, І.Горпінченко, Д.Ісаєв, В.Каган, Д.Колесов, Е.Непочатова-Курашкевич, А.Хрипкова, З.Шкіряк-Нижник, І.Юнда). Морально-педагогічні проблеми готовності висвітлені у працях В.Барського, О.Киричука, М.Стельмаховича, В.Сухомлинського, І.Трухіна, В.Чудновського та ін.

Соціально-педагогічні, етичні питання підготовки молоді до сімейного життя, а також компоненти психологічної готовності до створення сім'ї досліджували М.Алексєєва, Т.Афанасєва, Е.Берн, Дж.Брадзов, Т.Буленко, І.Гребенніков, Т.Гурко, Д.Джонсон, І.Дубровіна, В.Зарайченко, К.Ізард, Р.Кеттел, З.Кісарчук, В.Кравець, М.Мацковський, Д.Немировський, Дж.Роланд, А.Суворова. Формування статевої свідомості, ідентичності та їх ролі у психологічній готовності до шлюбу представлені у дослідженнях М.Боришевського, В.Васютинського, Т.Говорун, О.Кікінежді, І.Кона, Л.Мороз, Т.Титаренко та ін.

Готовність до будь-якої діяльності у сучасній філософській, психологічній та педагогічній літературі пов'язується з рівнем розвитку особистості, який включає переконання, погляди, ставлення, мотиви, почуття, вольові та інтелектуальні якості, знання, вміння, настановлення, налаштованість на певну поведінку (Ю.Алферов, М.Дяченко, Л.Кандибович, В.Осовський, Ю.Самарин та ін.). Саме поняття "готовність" трактується психологами як наявність здібностей (Б.Ананьєв, О.Бодальов, Г.Костюк), набуття певних якостей особистості (М.Левітов, К.Платонов), їх своєрідний синтез (В.Крутецький, В.Мясіщев) тощо.

Аналізуючи зміст поняття "психологічна готовність" через призму суб'єктивного образу "Я – майбутній сім'янин" ми приділяли особливу увагу тим психологічним доробкам, в яких воно розглядалось в контексті рівня розвитку особистості, зрілості її статевої самосвідомості, гармонійності концепції Я. На нашу думку, категорія "готовність" має виступати інтегральною характеристикою особистості, давати змогу здійснювати цілісну оцінку рівня і особливостей розвитку статевої самосвідомості, статеворольового Я.

Базуючись на системно-інтегративному підході, ми визначаємо поняття "психологічна готовність до створення сім'ї" як складне особистісне утворення, комплекс характеристик самосвідомості особистості, її образу Я. Залежно від того, яке функціональне навантаження несуть змістовні його характеристики, їх можна звести у певні системні блоки (компоненти готовності): мотиваційно-ціннісний, що знаходить своє вираження в смисловій сфері Я – життєвих орієнтаціях, переконаннях, моральних настановленнях, перспективах особистісного зростання, спонукальних засадах діяльності у різних сферах людського буття; когнітивний як наявність системи знань, належного рівня поінформованості щодо функціонування сім'ї; емоційно-регулятивний як здатність до рефлексії та саморегуляції поведінки і психічних станів; поведінковий як сукупність соціально-психологічних умінь та навичок, необхідних для шлюбно-сімейної взаємодії.

На основі представлених теоретичних засад стало можливим створення системи емпіричних індикаторів психологічної готовності до створення сім'ї і, як наступний крок, створення відповідної психодіагностичної методики дослідження.

У другому розділі "**Дослідження психологічної готовності депривованого юнацтва до створення сім'ї**" аналізуються теоретичні аспекти емпіричного вивчення проблеми, подається

загальна процедура організації дослідження, обґрунтовується система методичних прийомів, закладених у його зміст, наводяться результати кількісного та якісного аналізу даних і основні його висновки.

Дослідження проводилось впродовж 1999-2001р.р. і було спрямоване на ранньоюнацьку вікову групу, оскільки даний віковий період має вирішальне значення в психосексуальному та гендерному розвитку індивіда, в становленні особистості майбутнього сім'янина. Вибірку зі школи-інтернату становили 110 вихованців, які навчались у 9, 10 та 11 класах, тривалий час перебували в умовах депривації (від народження, дошкільного або молодшого шкільного віку). Основною вимогою для включення у вибірку 109 старшокласників загальноосвітньої школи була відсутність деприваційних умов виховання у батьківській сім'ї: наявність батька та матері, інших кровних родичів (братів, сестер, бабусь, дідусів), сприятливий психологічний клімат у родині, повноцінна батьківсько-дитяча взаємодія.

Основною тенденцією побудови констатуючого експерименту був підбір методів і методик, які дали змогу якомога об'єктивніше охопити сутнісні характеристики усіх компонентів психологічної готовності до створення сім'ї. Дослідження складових мотиваційно-ціннісного компоненту здійснювалось за допомогою методики ціннісних орієнтацій за М.Рокічем, контент-аналізу творів на тему "Як я уявляю своє майбутнє", методу незакінчених речень "Мені вже 30. Я вже...", вільних описів на тему "Найхарактернішими для усіх жінок (чоловіків), незалежно від віку, є такі риси...". Інтерв'ювання, індивідуальні та групові бесіди з метою визначення змістового наповнення наявної системи знань щодо функціонування сім'ї, а також опитувальник щодо виявлення належного рівня поінформованості про сексуальне і репродуктивне здоров'я слугували методами вивчення когнітивного компоненту. Для дослідження складових емоційно-регулятивного компоненту використовувались методики вивчення самоствавлення за С.Пантилеєвим, локусу контролю за Д.Роттером, рівня суб'єктивного почуття самотності Д.Рассела та М.Фергюсона, показників та форм агресії А.Басса-А.Дарки. Складові поведінкового компоненту досліджувались за допомогою методики діагностики проявів гендерної поведінки С.Бем, спостереження за поведінкою у фіксованих ситуаціях спілкування з однолітками, методу експертних оцінок (останніми виступили вихователі, психологи школи-інтернату) та ретроспективного аналізу життєвих доль.

Експериментальне дослідження мотиваційно-ціннісного компоненту засвідчило, що основу життєвої концепції вихованців інтернатних закладів складають ті термінальні цінності, які у власній долі депривованих юнаків та дівчат реалізувались далеко не повною мірою (що зумовило відповідне рангове місце R) : "здоров'я" (R_TI), "щасливе сімейне життя" (R_TII), "матеріально забезпечене життя" (R_TIII), "цікава робота (R_TIV)". На відміну від інтернатного виховання батьківсько-дитячі взаємини спонукають юнацтво до орієнтації на значущість тих життєвих цінностей, які співвідносяться з мотивами самоствердження. Зокрема у респондентів

досліджуваних груп простежуються значні розбіжності між рангами окремих термінальних цінностей. Для учнів загальноосвітніх шкіл такими ж значущими є “здоров’я” (R_{T1}), “щасливе сімейне життя” (R_{T3}), та втрачає свою актуальність “матеріально забезпечене життя” (R_{TX}). У них досить пошанованою виявилась така життєва цінність, як “наявність хороших та вірних друзів” (R_{T2}), в той час як у вихованців інтернатних закладів вона є однією із найменш значущих (R_{TXIV}). Якщо діти із сімей поцінують “активне діяльне життя” (R_{TVII}), “суспільне визнання” (R_{TVI}), то їх депривовані однолітки не визнають їх такою ж мірою актуальними (відповідно R_{TXIII} та R_{TXI}). При цьому значення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена все ж демонструє значне співпадання розподілу рангових оцінок термінальних цінностей респондентів обох груп ($\rho=0,66, p<0,01$).

Засобами досягнення життєвих цілей у вихованців інтернатних закладів виступають ті інструментальні цінності, які в першу чергу виражають позицію людини в системі інтерперсональних зв’язків: “вихованість” (R_{i1}), “чесність” (R_{i2}), “акуратність” (R_{i3}), “ефективність у справах” (R_{i4}). Така дисконкордантність цінностей пояснюється засвоєним в інтернаті способом оцінки людини за зовнішніми проявами як основними в педагогічній діяльності вчителів та вихователів. В учнів загальноосвітньої школи засобами досягнення життєвих цілей виступили насамперед цінності, які характеризують силу та активність Я – “сміливість у відстоюванні своєї думки” (R_{i1}), “самоконтроль” (R_{i2}), “освіченість як широта знань” (R_{i3}), “незалежність як здатність діяти самостійно” (R_{i4}). Отже, сімейне виховання орієнтує дітей насамперед на оцінку внутрішніх детермінант поведінки. Неспівпадання ієрархії інструментальних цінностей респондентів двох досліджуваних груп ($\rho = -0,08 < \rho_{\text{крит.}}$) свідчить про значні розбіжності поглядів щодо пріоритетності способу дії та оцінки вибору засобів у різних життєвих ситуаціях.

Контент-аналіз матеріалів, отриманих за допомогою вербальних проективних методик, виявив, що 96% вихованців виявили бажання в майбутньому створити сім’ю. Значна частина вихованців інтернату уявляють своє сімейне щастя, не замислюючись над шляхами його побудови. При цьому образи майбутнього орієнтовані на результат, який не ґрунтується на оцінці об’єктивних і суб’єктивних ресурсів, які для нього знадобляться. Так, високий рівень соціальних домагань не підкріплюється адекватно високими професійними та освітніми спрямуваннями, а у сфері просування по службі і матеріального благополуччя він переважно носить неадекватний, ідеалізований характер. Сьогоднішні випускники майже не обізнані з собівартістю грошей, не мають досвіду розподілу бюджету на задоволення навіть базових потреб.

В ході вивчення емоційно-регулятивного компоненту досліджуваної готовності встановлено статистично значущі відмінності між групами респондентів, соціалізація яких проходила в різних умовах (у повній батьківській сім’ї чи в умовах депривації дитячо-батьківських взаємин). Зокрема, самоставлення вихованців інтернатних закладів у порівнянні зі старшокласниками загальноосвітніх

шкіл за шкалою “закритість-відкритість” характеризується більш слабшою здатністю до саморефлексії та самоаналізу ($t=2,64$, $p<0,01$). Захисним психологічним механізмом при цьому виступає ухильна поведінка, недовіра та приписування оточуючим недобрим намірів. Депривовані юнаки та дівчата за шкалою “самовпевненість” відзначаються непевненістю в собі, своїх потенціях і можливостях, сумнівами щодо здатності викликати повагу оточуючих ($t=2,98$, $p<0,01$), а показники за шкалою “самоцінність” засвідчують наявність установок щодо своєї малозначущості, відсутність зацікавленості своїм внутрішнім світом, низькі виміри цінності власного Я для себе та інших ($t=3,15$, $P<0,01$). Вихованцям інтернатних закладів більшою мірою притаманна внутрішня конфліктність ($t=2,82$, $p<0,01$), самозвинувачення ($t=2,89$, $p<0,01$), самоїдство. Це пояснюється звуженим соціальним віддзеркаленням власної поведінки, збідненим досвідом оцінки власної діяльності з боку значущих інших. Наведені у дисертації дані засвідчують, що в умовах депривації батьківсько-дитячої взаємодії формується таке емоційно-ціннісне ставлення юнацтва до себе, яке через свою дифузність може дестабілізувати впливати на можливість самореалізації у майбутньому сімейному житті.

Результати експериментального дослідження доводять, що особливістю бачення життєвих перспектив вихованцями інтернатних закладів є переважання екстернального типу локусу контролю над інтернальним у більшості сфер життєдіяльності. Показники за шкалою загальної інтернальності засвідчують значно нижчий, у порівнянні з учнями загальноосвітніх шкіл, рівень суб’єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями (I_3 : $t=2,71$, $p<0,01$), що говорить про відсутність відчуття власної відповідальності за те, як складається їхнє життя в цілому. Якщо невдачі вихованці вважають здебільшого результатом невезіння, то старшокласники загальноосвітніх шкіл поряд із провинною інших помічають і свою власну некомпетентність (I_H : $t=2,09$, $p<0,05$). Порівняння даних за шкалою інтернальності у сфері сімейних взаємин засвідчує, що депривовані юнаки та дівчата не вважають себе здатними впливати на значущі ситуації, які виникають у родині, і не готові взяти на себе відповідальність за події, які відбуваються у сімейному житті (I_{CB} : $t=2,63$, $p<0,01$), що підкреслює їхню психологічну неготовність до налагодження конструктивних взаємин із партнером у шлюбі. Аналогічно значно нижчими виявились показники інтернатського учнівства за шкалами інтернальності в сфері міжособистісних взаємин (I_{MB} : $t=1,99$, $p<0,05$) та у сфері здоров’я (I_3 : $t=2,12$, $p<0,05$). Такі психологічні установки на майбутнє породжують пасивно-ухильну поведінку, очікувальну позицію щодо влаштування власного життя, а також нездатність молодих людей протистояти труднощам та самостверджуватись в різних сферах після виходу зі стін інтернату.

Аналіз результатів діагностики переживання самотності показав, що серед дівчат-вихованок високий рівень засвідчили 18,2%, а серед старшокласниць загальноосвітньої школи таких було у 2,5 рази менше. Низьким рівнем оцінили свою самотність 35,7% дівчат із сімей, що у 2 рази перевищує депривованих респонденток. Зазначено, що жоден із опитаних юнаків із сімей не оцінив своє

переживання самотності високим рівнем, в той час як 12,5% їх депривованих однолітків його зазначило. Отже, депривація повноцінних батьківсько-дитячих стосунків призводить до психологічної та емоційної самотності, що перешкоджає формуванню суб'єктивного ядра особистості.

Дослідження вияву форм і видів агресії засвідчило, що у вихованців інтернатних закладів агресивність за своєю силою є нижчою за усіма субшкалами (загальний індекс агресивності 46,37 проти 71,23 учнів загальноосвітньої школи) (відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,01$). Винятком є лише почуття провини, яке шкалює до індексу 77,7, перевищуючи показники дітей із сімей ($p < 0,05$). Показники депривованих юнаків та дівчат (схильність до недовіри, обережне ставлення до людей, недобррозичливе ставлення до оточуючих, почуття гніву) свідчать, що вони не виявляють сили у захисті свого Я, в той час як їхнім одноліткам із сімей імпонує самостійна, незалежна поведінка, метою якої є уточнення і закріплення меж свого Я. Старшокласники загальноосвітньої школи вороже сприймають будь-які зазіхання на свободу їхнього Я, при цьому їхня агресивність має більш конструктивний характер і позитивно корелює з самовпевненістю, вірою у свої сили. У дітей, позбавлених батьківського виховання, агресивність має більш руйнівний характер і позитивно корелює з необдуманими вчинками, провокуванням конфліктних ситуацій та неприхованою озлобленістю.

Експериментальне дослідження вказало, що особливості набуття гендерної ідентичності у дитячі та юнацькі роки в умовах депривації зумовлені звуженим колом соціального впливу та змістом визначених закритим закладом нормативів статевої поведінки. Зміст гендерних уявлень депривованого юнацтва багато в чому збігається із традиційним образом маскуліності та фемінності. Це яскраво проявляється у поглядах на роль жінки у сім'ї і суспільстві, згідно з якими у жіночості вбачається слабкість, покірність і залежність від чоловіка, а ділові якості, які є умовою професіоналізму, освіченості, ефективного виконання ролей громадського діяча, керівника або не згадуються взагалі, або ж лише у поодиноких випадках.

Значення коефіцієнту рангової кореляції Спірмена підтверджує, що серед юнаків та дівчат значне співпадання розподілу якостей за їх значущістю у гендерному образі жінки спостерігається у групах $Ю_{ІНТ}-Д_{ІНТ}$ ($\rho = 0,91$, $p < 0,01$) та $Ю_{ЗОШ}-Д_{ЗОШ}$ ($\rho = 0,82$, $p < 0,01$). Отже, саме умови соціалізації є визначальними у формуванні уявлень щодо маскуліності-фемінності. Виявлено значні розходження рангових оцінок якостей гендерного образу жінки у групах $Ю_{ІНТ}-Д_{ЗОШ}$ ($\rho = -0,04$), $Д_{ІНТ}-Ю_{ЗОШ}$ ($\rho = 0,03$), та різні його змістові ядра у групі $Д_{ІНТ}-Д_{ЗОШ}$ ($\rho = -0,33$). Якщо вихованці інтернатних закладів акцентують увагу на тому, що жінка передовсім повинна бути берегинею домівки, доброю господинею, вірною дружиною, люблячою мамою, ніжною і терплячою (протилежною до тих, яких вони споглядали в реальному житті), то учні загальноосвітньої школи висловлювали думку, що вона повинна бути ще й діловою, незалежною, самостійною, освіченою,

активною, енергійною.

Провідним чинником гендерної соціалізації вихованців інтернатних закладів є депривація батьківсько-сімейної взаємодії та відсутність рольових зразків для гендерної ідентифікації, внаслідок чого синтезується образ маскулінності-фемінності із стосунків з вихователями та вчителями (переважно жіночим контингентом, який у більшості демонструє чоловічий стиль поведінки), а також із досвіду спілкування з асоціальними батьками. За методикою діагностики проявів гендерної поведінки Сандри Бем виявлено, що близько 30% депривованих дівчат змогли ідентифікувати у собі стевотипізовані жіночі і 28% юнаків – чоловічі якості. Тільки 2% дівчат і 3% юнаків ідентифікували андрогінні якості. При цьому 3% дівчат ідентифікували маскулінні і 4% хлопців – фемінні якості. Для решти вихованців характерний недиференційований тип стеворольової поведінки (відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,05$). Зокрема, хлопцям-вихованцям важко внутрішньо змінити “жіночу” ідентифікацію на чоловічу за зразком значущих дорослих чоловіків або соціо-культурних стандартів маскулінності. В результаті гендерна ідентичність у них формується перш за все як результат ототожнення себе з певною статусною позицією, або соціальним міфом “яким повинен бути справжній чоловік” або ж як “плутанина ролей”. Створена на такому підґрунті гендерна ідентичність є дифузною, розмитою, не персоніфікованою, вразливою. Вихованці інтернатних закладів знаходяться на роздоріжжі стеворольового самовизначення. Експериментальне дослідження доводить, що набуття гендерної ідентичності юнаками та дівчатами в умовах депривації характеризується неадекватністю засвоєння зразків стевих стереотипів, що призводить або до стевонедиференційованого дифузного гендерного образу Я, або до гіпермаскулінності дівчат.

Дослідження засвідчило у 98% депривованого юнацтва низький рівень поінформованості в питаннях культури сексуального та репродуктивного здоров'я, що є важливою складовою когнітивного компоненту психологічної готовності. Зокрема, у 83% опитаних виявлено обмежені знання щодо фізіологічних змін розвитку організму, у 78% – щодо профілактики можливих ускладнень та факторів ризику у його функціонуванні, у 82% – щодо планування сім'ї, що у сукупності зумовлює високу тривожність в оперуванні сексологічними знаннями та дисгармонізує побудову концепції “Я – сім'янин”. Нігілістичне ставлення юнаків та дівчат до підтримки власного сексуального та репродуктивного здоров'я обумовлене нешанобливим ставленням до власного тіла, приниженням його функції в цілому, а особливо сексуальної. У цьому вбачаємо сучасні проблеми стевної соціалізації в умовах школи-інтернату: девальвацію цінностей сім'ї, продовження роду, батьківства і материнства.

Виходячи із змісту компонентів досліджуваної готовності, було розроблено критерії для оцінки рівнів їх сформованості за встановленими параметрами, які демонструє табл.1.

Характеристика рівнів сформованості психологічної готовності до створення сім'ї

Рівні	Компоненти психологічної готовності до створення сім'ї			
	Мотиваційно-ціннісний	Когнітивний	Емоційно-регулятивний	Поведінковий
Високий	Сім'я визнається важливою життєвою цінністю; сформована система настановлень щодо шляхів побудови шлюбно-сімейних взаємин; високий рівень соціальних домагань узгоджується з освітніми та професійними спрямуваннями; орієнтація на партнерські взаємини та егалітарний шлюб; інструментальні цінності відображають оцінку внутрішніх детермінант в досягненні життєвих цілей.	Достатній рівень знань щодо функціонування сім'ї; високий рівень поінформованості щодо сексуального та репродуктивного здоров'я; наявність стійкого інтересу до нових знань з проблеми шлюбно-сімейних взаємин.	Інтернальний тип локусу контролю; самоставлення характеризується міцним відчуттям самоповаги, та любові до себе; низький рівень переживання самотності; агресивність має конструктивний характер і спрямована на закріплення меж свого Я.	Андрогінний тип гендерної поведінки; високий рівень сформованості соціально-психологічних вмінь.
Середній	Сім'я поступається за значущістю іншим життєвим цінностям; недостатньо сформована система настановлень щодо шляхів побудови шлюбно-сімейних взаємин; високий рівень соціальних домагань не підкріплюється адекватно високими освітніми та професійними спрямуваннями; орієнтація на статевотипізовані сімейні ролі; інструментальні цінності відображають оцінку	Посередній рівень знань щодо функціонування сім'ї; середній рівень поінформованості щодо сексуального та репродуктивного здоров'я; помірний інтерес до нових знань з проблеми шлюбно-сімейних взаємин.	Значення локусу контролю у межах 5-5,4 стени; самоставлення загалом позитивне; середній рівень переживання самотності; агресивність має збалансований характер із середніми рівнями індексів ворожості та загальної агресивності.	Статевотипізовані (маскуліний чи фемінний) тип гендерної поведінки; середній рівень сформованості соціально-психологічних вмінь.

зовнішніх детермінант в досягненні життєвих цілей.

Низький	Сім'я не визнається важливою життєвою цінністю; несформована система настанов-лень щодо шляхів побудови шлюбно-сімейних взаємин; неготовність до постановки ре-альних життєвих цілей, освітніх і професійних планів; орієнтація на статевотипізовані сімейні ролі; інструментальні цінності не система-тизовані як засоби досягнення життєвих цілей.	Низький рівень знань що-до функціонування сім'ї; низький рівень поінформованості щодо репродуктивного та сексуального здоров'я; відсутній інтерес до оволодіння знань з проблеми шлюбно-сімейних взаємин.	Екстернальний тип локусу контролю; самоставлення характеризується малоцінністю та малозначущістю; високий рівень переживання самотності; агресивність має деструктивний характер із низьким індексом загальної агресивності та високим індексом ворожості .	Недиференційованій чи статево-невідповідній тип гендерної поведінки; низький рівень сформованості соціально-психологічних вмінь.
---------	--	---	---	--

На основі вказаних критеріїв та показників виявлено низький рівень психологічної готовності у 75% вихованців інтернатних закладів та у 29% старшокласників загальноосвітньої школи, середній рівень – у 25% та 56% відповідно, та високий рівень – лише у 15% юнаків та дівчат, які зростали у батьківській сім'ї.

Таким чином, дані експериментального вивчення структурних компонентів психологічної готовності депривованого юнацтва до створення сім'ї засвідчили, що виховання в умовах закладів інтернатного типу негативно впливає на становлення особистості майбутнього сім'янина, через що юнаки та дівчата є психологічно неготовими до конструктивної побудови шлюбно-сімейних стосунків та самореалізації у шлюбі.

У третьому розділі “**Шляхи формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до шлюбно-сімейного життя**” показана динаміка досліджуваної готовності під впливом формуючого експерименту – комплексної тренінгової програми. Розкриті шляхи активізації розвитку шлюбно-сімейних настановлень депривованого юнацтва в умовах Центру адаптації для дітей-сиріт. Комплексна тренінгова програма була спрямована на формування стійкої позитивної мотивації створення сім'ї, актуалізацію знань, соціально-психологічних умінь і навичок, необхідних для реалізації базових функцій сім'ї, розвиток особистісних якостей сім'янина, здатності до емпатійного

розуміння партнера і самовладання, конструктивну і самостверджуючу поведінку.

Першим етапом реалізації програми формуючого експерименту було створення Тернопільського Центру адаптації для дітей-сиріт та реалізація річної програми “Адаптація дітей-сиріт до самостійного життя у сім’ї та суспільстві” (1999-2001 рр.). У Центрі адаптації було створено сприятливі соціально-психолого-педагогічні умови, які спрямовували розвиток здатності до самовизначення депривованого юнацтва у сфері шлюбу та сім’ї. Планування роботи відділів Центру адаптації (психологічного та юридичного консультування, соціальної служби, Школи молодой сім’ї та Клубу “Братерство”) стало ґрунтовним формуючим соціально-психологічним експериментом в соціальній адаптації вихованців закладів інтернатного типу до майбутнього сімейного життя.

Важливим етапом формуючого експерименту стало створення на базі Центру адаптації Медико-психологічної служби для дітей-сиріт, яка працювала за річною програмою “Підтримка та збереження репродуктивного здоров’я дітей-сиріт, планування родини” (2001-2002 рр.). Мета програми полягала у розширенні можливості навчання депривованого юнацтва для їх самовизначення у системах: людина-сім’я, людина-репродуктивне здоров’я, людина-культура сексуальної поведінки, людина-сексуальна сфера.

У формуючому експерименті взяли участь 32 вихованці інтернатних закладів. Для роботи з ними розроблено 4 тематичні тренінгові блоки, які були впроваджені у діяльність Центру адаптації як складові комплексної тренінгової програми: 1) “Шлюб і сім’я: погляд зблизька” (9 занять тривалістю 3,5 години кожне) для формування уявлень про шлюбно-сімейні взаємини та закономірності перебігу подружнього життя, соціальні функції, які виконує сім’я, господарсько-економічні засади її функціонування, а також правничі знання основ сімейного законодавства та формування адекватних уявлень щодо виконання родинних ролей, передусім подружніх та батьківських; 2) “Я і моє майбутнє” (10 занять тривалістю 4 години кожне) для розвитку життєвих перспектив; 3) “Я – особистість” (5 занять тривалістю 3,5 години кожне) для розширення сфери самосвідомості через зміцнення відчуттів самоповаги та любові до себе (емоційний аспект самосвідомості), актуалізацію самостереження, самопізнання, самоаналізу та саморозуміння (когнітивний аспект), розвиток навичок саморегуляції, самоконтролю (поведінковий аспект); 4) “Моє сексуальне та репродуктивне здоров’я” (9 занять тривалістю 4 години кожне) для активізації самовизначення у таких сферах, як маскуліність-фемінність та етика міжстатевих стосунків, сексуальна поведінка, безпечне материнство та відповідальне батьківство. Окремим блоком тренінгової програми було навчання 30 вихованців у літній школі волонтерів “Діалог рівних” (7 днів, тривалість занять 5 годин на день) для їх підготовки до поширення базових знань щодо підтримки та збереження репродуктивного здоров’я та формування здорового способу життя серед однолітків за методом “рівний-рівному”.

Результати дослідження засвідчили, що комплексна тренінгова програма мала позитивний

вплив на формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї. Формування складових мотиваційно-ціннісного компоненту знайшло своє вираження в динаміці змістовних характеристик самосвідомості. Вихованці у більшості почали виявляти здатність до постановки реальних життєвих цілей, формування освітніх, професійних планів, перспектив створення сім'ї. Майбутнє сімейне життя визнається ними важливою життєвою цінністю. Засобами досягнення основних термінальних цінностей у них починають виступати ті цінності, які характеризують силу та активність “Я” – “вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами” (R_iIII), “самоконтроль” (R_iV), “освіченість як широта знань” (R_iVI), “високий рівень домагань до життя” (R_iVII). При цьому коефіцієнт рангової кореляції Спірмена показує більше співпадання інструментальних цінностей респондентів ($\rho=0,34, p<0,05$).

Зафіксовано вплив тренінгової програми на складові емоційно-регулятивного компоненту досліджуваної готовності. Позитивні якісні зміни простежуються у емоційних установах щодо себе, в особливостях саморегуляції поведінки, самокерівництва та самоорганізації життєдіяльності, емоційного самопочуття (табл.2).

Таблиця 2

Вплив формуючого експерименту на складові емоційно-регулятивного компоненту

Групи	СКЛАДОВІ ЕМОЦІЙНО-РЕГУЛЯТИВНОГО КОМПОНЕНТУ (I та II зрізи)																		
	Локус контролю(в стенах)							Самоставлення (в стенах)									Почуття самотності (%)		
	I _з	I _д	I _н	I _{св}	I _{нк}	I _{мв}	I _{зд}	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	В	С	Н
Ю _I	3,6	5,4	3,8	4,1	4,4	4,0	3,8	6,12	5,49	6,29	5,71	5,32	6,32	5,91	6,05	7,19	12,33	45,76	41,46
Ю _{II}	5,0	5,4	4,9	5,3	5,2	5,4	5,0	6,00	7,79	7,18	6,36	6,64	7,0	6,3	5,40	6,0	5,3	40,7	54
t	1,99*	0,53	1,79	2,46*	2,54*	2,62*	2,65*	1,12	2,73*	2,25*	2,05*	2,45*	2,6*	1,78	2,23*	3,12**	-	-	-
Д _I	4,0	5,2	4,1	4,6	4,7	4,8	4,9	6,28	5,35	6,07	5,62	6,2	6,0	5,8	7,11	6,51	18,2	63,64	18,16
Д _{II}	4,9	5,3	5,0	5,6	5,3	5,5	5,3	6,14	7,06	6,88	6,45	7,56	6,89	5,9	6,27	5,6	10,3	53,3	36,4
t	0,96	0,83	2,09*	2,55*	2,43*	2,33*	2,53*	0,89	2,85*	1,98	2,12*	2,51*	2,14*	1,22	2,54*	2,74*	-	-	-

Примітки: Ю – юнаки, Д – дівчата, I – шкали інтернальності, C – шкали самоставлення, В, С, Н – рівні самотності, t – коефіцієнт Стьюдента, * – значущість на рівні $p<0,05$; ** – значущість на рівні $p<0,01$.

Здійснення психокорекційної роботи дало змогу значно покращити значення показників таких

форм агресії, як-то: підозрілість ($t=2,11$, $p<0,05$), образа ($t=2,03$, $p<0,05$), що призвело до зменшення загального індексу ворожості ($t=2,04$, $p<0,05$). Зафіксовано зменшення почуття провини ($t=2,17$, $p<0,05$).

Тренінгові заняття будувались на засадах культури гендерного виховання та принципах партнерства статей. Це справило позитивний вплив на особливості набуття гендерної ідентичності депривованими юнаками та дівчатами. Принципово змінилися їхні погляди щодо ролі чоловіка та жінки у сім'ї та суспільстві, зокрема, більш пошанованими стали інтелектуальні (RIV) та ділові якості жінки (RV), які визнавались передумовою професіоналізму, освіченості, ефективного виконання соціальних ролей. Значно зріс рівень домагань щодо соціального, професійного статусу жінки. Якщо до формуючого експерименту дівчата демонстрували недостатню готовність до реальних труднощів і проблем майбутнього самостійного життя, покладалися значною мірою на свого майбутнього обранця, то за контрольними показниками в більшості уже бачили себе активними та діяльними, спроможними визначати своє майбутнє, а не бути пасивними у ньому.

В уявленнях дівчат маскуліність закріпилась як новий статево-рольовий тип, який поєднує у собі риси як маскулінного, так і фемінного типів. Чоловік постає лагідним і ніжним, турботливим, співчутливим і водночас мужнім, успішним, розумним, цілеспрямованим, відповідальним. Позитивним моментом є зафіксовані зміни в уявленнях юнаків щодо образу чоловіка. Якщо раніше традиційні маскуліні якості в уявленнях юнаків займали у структурі образу майже третину всього комплексу особистісних якостей чоловіка (RI), то на кінець формуючого експерименту вони уже займали 15% (RIII), при цьому значно зріс рейтинг статево-нейтральних позитивних якостей (із RVI на RIV).

Засвідчено ефективність впливу тренінгової програми на рівень поінформованості щодо збереження репродуктивного та сексуального здоров'я. На кінець експерименту високий рівень поінформованості виявлено у 23% опитаних та середній – у 77%. Яскраво простежується прагнення депривованих юнаків та дівчат активно турбуватися про стан свого репродуктивного здоров'я та проводити освітньо-просвітницьку роботу у середовищі однолітків.

Формуючий експеримент справив позитивний вплив і на складові поведінкового компоненту досліджуваної готовності. Спостереження за поведінкою вихованців у фіксованих ситуаціях спілкування та під час тренінгових занять, а також експертні оцінки засвідчують, що у юнаків та дівчат сформувались такі соціально-психологічні вміння, як-то: конструктивно розв'язувати конфлікти, правильно розпочати та підтримувати розмову, роз'яснювати та переконувати, вибачатись та просити про допомогу.

Узагальнений аналіз даних засвідчив динаміку рівнів сформованості психологічної готовності у респондентів експериментальної групи (табл.3).

Розподіл респондентів за рівнями сформованості психологічної готовності (%)

№	Рівні готовності	Групи досліджуваних					
		школа-інтернат				загальноосвітня школа	
		експериментальна група, N=32		контрольна група, N=32		контрольна група, N=32	
		I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
1	Високий	0	2	0	0	14	16
2	Середній	26	79	28	31	52	57
3	Низький	74	19	72	69	34	27

Дослідження показало, що до формуючого експерименту більше 70% вихованців інтернатних закладів (і експериментальної, і контрольної груп) мали низький рівень сформованості психологічної готовності до створення сім'ї. За інтегральним показником середньому рівню відповідало менше третини досліджуваних юнаків та дівчат і жоден з них – високому рівню. Після формуючого експерименту 2% вихованців із групи з середнім рівнем перейшли у групу з високим, а 55% із групи з низьким рівнем у групу із середнім. Загалом на кінець формуючого експерименту сформованість психологічної готовності до створення сім'ї у 2% відповідала високому рівню, і 79% – середньому, та у 19% – низькому. У контрольних групах зміни були статистично незначущими.

Отже, комплексна тренінгова програма, впроваджена в ході формуючого експерименту в Тернопільському Центрі адаптації для дітей-сиріт, мала позитивний вплив на формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї. Доведено доцільність впровадження в освітньо-виховний процес закладів інтернатного типу апробованих нових альтернативних моделей підготовки вихованців до самостійного життя, основу яких становить комплексна реалізація визначених в ході дослідження сприятливих психолого-педагогічних умов, що забезпечують розвиток складових компонентів психологічної готовності до шлюбно-сімейних стосунків.

Проведене дослідження підтвердило висунуту гіпотезу та дозволило зробити наступні загальні висновки.

ВИСНОВКИ

В дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї, яке полягає в розкритті сутності та специфіки, визначенні критеріїв та показників сформованості компонентів

психологічної готовності в умовах депривації батьківсько-дитячої взаємодії, створенні та експериментальній апробації психокорекційної програми її формування, що включає систему психолого-педагогічних умов та систему засобів активного соціально-психологічного навчання.

1. Становлення образу Я вихованців інтернатних закладів зазнає впливу деприваційних факторів, що позначається на браку психологічної готовності юнаків та дівчат до самостійного життя, зокрема до шлюбу та створення сім'ї.

2. Психологічна готовність до створення сім'ї як комплекс взаємопов'язаних характеристик самосвідомості включає мотиваційно-ціннісний компонент, що знаходить своє вираження в смисловій сфері Я – життєвих орієнтаціях, переконаннях, моральних настановленнях; когнітивний як наявність системи знань, належного рівня поінформованості щодо функціонування сім'ї; емоційно-регулятивний як здатність до рефлексії та саморегуляції поведінки і емоційних станів; поведінковий як сукупність соціально-психологічних умінь та навичок, необхідних для шлюбно-сімейної взаємодії.

3. Вихованців інтернатних закладів характеризує, з одного боку, орієнтація на створення сім'ї як найважливішої життєвої цінності, з іншого – несформованість системи настановлень щодо шляхів становлення шлюбно-сімейних взаємин, неготовність до постановки реальних життєвих цілей, освітніх і професійних планів та недостатнє усвідомлення власних потенцій та особистісних ресурсів для виконання сімейних ролей.

4. В умовах депривації батьківсько-дитячої взаємодії емоційно-ціннісне ставлення юнацтва до себе характеризується звуженою здатністю до саморефлексії, малоцінністю та малозначущістю, почуттям провини, внутрішньою конфліктністю, схильністю до самозвинувачення, що формує залежну позицію у розвитку інтимно-референтних контактів та майбутньому шлюбі, звужує можливості самореалізації у підготовці до сімейного життя.

5. Особливістю життєвої стратегії депривованого юнацтва є схильність до екстернальних очікувань у більшості сфер життєдіяльності, слабка здатність до самоствердження в соціумі соціально схвалюваними способами і як наслідок – орієнтація на пасивно-очікувальну позицію, ухильну поведінку.

6. Набуття гендерної ідентичності юнаками та дівчатами в умовах депривації характеризується дифузністю, неперсоніфікованістю статевих ролей, звуженістю діапазону і змісту визначених інтернатним закладом нормативів статевої поведінки. Недостатність соціально адекватних взірців для наслідування породжує тенденцію до асиміляції статевоіндиференційованих та брак андрогінних чи статевотипізованих моделей. Низький рівень поінформованості депривованого юнацтва в питаннях репродуктивного та сексуального здоров'я, звуження зони приватності в межах тілесного Я породжує незахищеність юнаків та дівчат в розвитку інтимних контактів, створює передиспозиції для входження в групи ризику.

7. Система психокорекційних заходів, орієнтованих на формування психологічної готовності до створення сім'ї вихованців інтернатних закладів, створює передумови для педагогічно спрямованого впливу на основні структурні її компоненти. Апробована в дослідженні комплексна тренінгова програма, спрямована на розвиток виокремлених компонентів, засвідчила свою ефективність у формуванні відповідального ставлення до шлюбно-сімейних стосунків, в адаптації до самостійного життя, що виявилось у зменшенні кількості вихованців з низьким рівнем сформованості психологічної готовності та збільшенні – із середнім та високим рівнями.

8. Динаміка зрушень в ціннісно-смысловому компоненті психологічної готовності до шлюбу простежується в узгодженні змісту провідних життєвих цілей, планів, перспектив вихованців інтернатних закладів із системою соціально схвалюваних засобів їх досягнення, намірів особистісного та професійного зростання, з ціннісно-смысловими орієнтаціями на шлюбно-сімейні взаємини.

9. Формування емоційно-регулятивного компоненту психологічної готовності простежувалось в збагаченні сфери самосвідомості особистості депривованих юнаків та дівчат зміцненням відчуттів самоповаги та любові до себе, покращенні емоційного самопочуття, самооцінних ставлень, розвитку навичок самоаналізу, саморозуміння, активізації процесів вольової саморегуляції, конструктивній переорієнтації з пасивно-очікувальної позиції й ухильної поведінки на активну життєву позицію та інтернальний локус контролю щодо влаштування власного життя.

10. Переосмислення вихованцями свого життєвого досвіду, різних шляхів соціального становлення чоловіка та жінки, розширення соціально-психологічних знань щодо гендерної рівності у виконанні сімейних ролей є умовами розвитку складових когнітивного компоненту психологічної готовності. Збагачення сексолого-психологічними знаннями в контексті вікових новоутворень активізувало потребу депривованого юнацтва в збереженні сексуального та репродуктивного здоров'я.

11. Позитивний вплив тренінгової програми на поведінковий компонент досліджуваної готовності проявився в актуалізації соціально-психологічних умінь і навичок, необхідних для самоорганізації життєдіяльності та конструктивної і самостверджуючої поведінки у шлюбі. Встановлено, що розширення кола соціальних орієнтирів, діапазону вірців виконання статевих ролей активізує процес соціорольової ідентифікації, сприяє переведенню поведінки з імпульсивного рівня на усвідомлюваний, який дає змогу апробувати нові конструктивні форми гендерної поведінки. Зміна сценаріїв сексуальної поведінки як результат аналізу різних аспектів власної сексуальності простежується у спроможності інтегрувати свою сексуальність в образ Я, ціннісно-смыслову сферу, спрямовану на здоровий спосіб життя, підтримку сексуального та репродуктивного здоров'я. Переорієнтація депривованого юнацтва із недиференційованих та стереотипно-традиційних маскулінно-фемінних на андрогінну модель поведінки підвищуватиме адаптивність до соціуму за

рахунок вироблення більш гнучких форм спілкування.

Проведене дослідження не вичерпує проблеми формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї. Перспектива розробки даної проблеми пов'язана з виявленням найефективніших шляхів та засобів статевої соціалізації в умовах депривації та впровадженням новітніх освітніх технологій в навчально-виховний процес закладів інтернатного типу з метою підготовки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя у сучасному соціумі. Подальшої розробки потребують дослідження проблем формування психологічної готовності до батьківства і материнства у вихованців інтернатних закладів, психологічної допомоги депривованим дітям.

Основний зміст роботи відображено в таких публікаціях:

1. Кізь О.Б. Очікувані життєві перспективи вихованців інтернатних закладів // Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. Випуск 3 (6). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 1999. – С.191-199.
2. Кізь О.Б. Вплив досвіду депривації на сексуальну поведінку старшокласників // Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. Випуск 13. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001, – С. 331-342.
3. Кізь О.Б. Особливості самоставлення вихованців інтернатних закладів // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. / За ред. Максименка С.Д. – К.: 2002, т.IV, ч.3. – С. 78 – 86.
4. Кізь О.Б. Самокерівництво та самоорганізація життєдіяльності вихованцями інтернатних закладів // Актуальні проблеми психології. Том I.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, 2002, частина 4. – С. 82-90.
5. Кравець В.П., Кікінежді О.М., Кізь О.Б. Збереження репродуктивного здоров'я вихованців інтернатних закладів: Навч.-метод. посібник. – Тернопіль.: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 180 с.
6. Кізь О.Б. Формування психологічної готовності до створення сім'ї у вихованців інтернатних закладів // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. № 3. – 1999. – С. 38-42.
7. Кізь О.Б., Вихристюк О.М. Завдання шкільного психолога щодо роботи з батьками учнів // Духовність як основа консолідації суспільства. Аналітичні розробки наукових та практичних працівників. Том 16. – К., 1999, – С. 309-311.
8. Кізь О.Б. Маскулінність-фемінність у засвоєнні статевих ролей вихованцями інтернатних закладів // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. № 4. – 2000. – С. 38-43.

9. Кізь О.Б. Особливості світосприймання вихованців інтернатних закладів // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – №3. – 2000. С. 31-38.

10. Кізь О.Б. Проблема підготовки до сімейного життя випускників шкіл-інтернатів // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка. Вип. VI. – 2001. – С.137-149.

11. Кізь О.Б. Ідеї В.О.Сухомлинського у вивченні гендерних уявлень депривованого юнацтва // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. № 5. – 2002. – С. 258-264.

12. Кізь О.Б., Кікінежді О.М. Особливості гендерної поведінки вихованців інтернатних закладів // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика. Зб. матер. Всеукр. н-пр. конф. (м.Київ, 25-27.11. 2002 р.) – К: Міленіум, 2002 . - С.211-216.

13. Кікінежді О.М., Кізь О.Б. До проблеми гендерної соціалізації депривованої молоді // Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: Матеріали міжнар. н.-пр. конференції. (м.Київ, 5-7 грудня 2002 р.) – К.: Держ. інститут проблем сім'ї та молоді; Укр. інститут соціальних досліджень, 2002. – С.89-92.

14. Кізь О.Б. Методичні рекомендації до тренінгової програми “Розвиток життєвих перспектив вихованців інтернатних закладів”. Тернопіль.: Навчальна книга – Богдан, 2001.-128 с.

АНОТАЦІЇ

Кізь О.Б. Формування психологічної готовності до створення сім'ї вихованців інтернатних закладів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Київ, 2003.

Дисертація присвячена вивченню психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до шлюбно-сімейних стосунків, виявленню змісту, структури, критеріїв та показників її сформованості. Досліджено зміст ціннісно-сміслової сфери особистості депривованих юнаків та дівчат, спрямованої на родинне життя. Визначено специфіку самооцінних ставлень вихованців інтернатних закладів стосовно виконання сімейних та соціальних ролей, досліджено сформованість навичок самокерівництва і самоорганізації життєдіяльності. Розкрито зміст еталонів маскуліності та фемінності у старшокласників, які виховуються без батьківської опіки та в батьківській сім'ї. Визначено рівень поінформованості депривованого юнацтва в питаннях культури сексуального та репродуктивного здоров'я, виховання дітей та сімейного спілкування. Виявлено соціально-психологічні умови, які сприяють успішному статеворольовому самовизначенню молоді, вихованої без батьківської опіки. Доведено ефективність системи психокорекційних заходів, орієнтованих на формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до

створення сім'ї. Конкретизовано доцільність впровадження альтернативних моделей надання психологічної підтримки випускникам закладів інтернатного типу шляхом використання новітніх виховних технологій, які засвідчили свою ефективність у формуванні відповідального ставлення до шлюбно-сімейних стосунків та в адаптації до самостійного життя.

Ключові слова: психологічна готовність до створення сім'ї, образ Я, статева самосвідомість, депривація, гендерні ролі, маскулінність, фемінність, андрогінність, соціалізація.

Кизь О.Б. Формирование психологической готовности к созданию семьи воспитанников интернатных учреждений. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени Н.П.Драгоманова. Киев, 2003.

Диссертация посвящена изучению психологической готовности воспитанников интернатных учреждений к брачно-семейным отношениям, выявлению содержания, структуры, критериев показателей её сформированности. Исследована специфика ценностно-смысловой сферы личности депривированных юношей и девушек, направленной на семейную жизнь. Определены особенности образа Я воспитанников интернатных учреждений, специфика их самооценочных отношений по выполнению семейных и социальных ролей, исследована сформированность навыков саморуководства и самоорганизации жизнедеятельности. Раскрыто содержание эталонов маскулинности и феминности у старшеклассников, воспитывающихся без родительской опеки. Определен уровень поинформированности депривированного юношества в вопросах культуры сексуального и репродуктивного здоровья, воспитания детей и семейного общения. Выявлены социально-психологические условия, способствующие успешному полоролевому самоопределению молодежи, воспитанной без родительской опеки. Доказана эффективность системы психокоррекционных занятий, ориентированных на формирование психологической готовности воспитанников интернатных учреждений к созданию семьи. Конкретизирована целесообразность внедрения альтернативных моделей оказания психологической поддержки выпускникам учреждений интернатного типа путем использования новейших воспитательных технологий, которые засвидетельствовали свою эффективность в формировании ответственного отношения к брачно-семейным отношениям и в адаптации к самостоятельной жизни.

Ключевые слова: психологическая готовность к созданию семьи, образ Я, половое самосознание, депривация, гендерные роли, маскулинность, феминность, андрогинность, социализация.

Kiz Olha Bohdanivna. Formation of psychological readiness of boarding school inmates to start a family. – Manuscript.

Candidate of Psychological Science Dissertation on specialization 19.00.07 – Pedagogical and Age (Developmental) Psychology. – Mykhailo Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2003.

In the dissertation there have been analyzed the peculiarities of development of sex consciousness of boarding school inmates and their ego-image as the indices of their psychological readiness to independent life and marriage-family relation. It has been proved that moulding of the ego-image of boarding school inmates is influenced by deprivational factors, which manifest themselves in lack of psychological readiness of boys and girls to independent life and, in particular, to marriage and starting a family. Psychological readiness to start a family has been considered as a complex of interconnected characteristics of consciousness that includes a motivational and value component manifesting itself in the sense sphere of the Self – life orientations, convictions and life parting words; a cognitive component – as availability of the system of knowledge, an appropriate level of information about the functioning of a family; an emotional-regulative component - as the ability for reflection and self-regulation of behavior and emotional states; and a behavioral component - as a totality of social and psychological skills and habits requisite for marriage and family interaction. There has been investigated the content of the value-sense sphere of the personality of deprived boys and girls directed to a family life. It has been ascertained that inmates of boarding schools are characterized by orientation towards starting a family as the most important life value on the one hand, and the other hand – by lack of a shaped system of directions concerning the ways of establishing marriage-family relations as well as readiness to put forth real life aims, education and professional plans, and insufficient realization of one's own potentials and resources to perform family roles. There have been defined the peculiarities of Ego-image of boarding school inmates and the specificity of their self-estimative attitudes towards performing family and social roles. There have been examined the peculiarities of self-management and self-organization skills of vital activity. It has been found that under the condition of deprivation of parents-child interaction, emotive-value attitude of young people towards themselves is characterized by a narrowed ability to self-reflection, littleness and unimportance, the sense of fault, inner conflictfulness, inclination to self-accusation, which forms the dependent position in the development of intimate-referential contacts and future marriage, narrows the possibilities of self-realization in preparation for family life. An inclination to external expectations in the majority of spheres of vital activity, a weak ability to self-assertion in the society by socially approved ways and consequently, the orientation to a passive-expectative position, evasive behavior is peculiar to the life strategy of deprived young people. There have been revealed the content of the standards of masculinity and femininity of senior pupils brought up without parental wardship. It has been established that gaining of gender identity by boys and girls under the condition of deprivation is characterized by diffusion, non-personification of gender roles behavior, narrowness of diapason and content of sex-role behavior standards cultivated by a boarding school. Lack of socially adequate models to follow gives rise to a tendency of assimilation of sex-nondifferentiated models and to lack of androgynous or gender-typified models. Low level of awareness of deprived young

people of the questions of reproductive and sexual health, narrowing of the zone of privacy within the boundaries of physical ego gives birth to unprotectiveness of boys and girls in the development of intimate contacts, creates preconditions for entry into a group of risk. There have been revealed social and psychological conditions favourable for a successful self-identification of young people brought up without parental wardship. The system of psycho-corrective measures aimed at formation of psychological readiness of boarding school inmates to start a family, created the preconditions for pedagogically directed influence on its main structural components. Research approbated alternative models of rendering psychological support to graduates of boarding schools, as well as new education technologies aimed at the development of separate components, proved their effectiveness in the formation of responsible attitude to marriage-family relations and adaptation to independent life.

There has been proved the effectiveness of the system of psycho-corrective measures directed toward the formation of psychological readiness of boarding school inmates to start a family. The dynamics of improvement in the motivational-value component of psychological readiness for marriage can be traced in the concordance of the content of the main vital aims, plans, perspectives of boarding school inmates with the system of socially approved means of its attainment, intentions of personal and professional growth, with value-sense orientations to marriage-family relations. The formation of emotional-regulative component of psychological readiness could be traced in the enrichment of the sphere of self-consciousness of the personality of deprived boys and girls by strengthening the feelings of self-respect and love to themselves, improvement of emotional condition, self-estimative attitude, development of the skills of self-analysis, self-understanding, activization of the processes of will self-regulation, constructive reorientation from passive-expectative position and evasive behavior to active life position and internal locus of control as to the arrangement of their own life.

Pupils' recomprehension of their life experience, broadening of social-psychological knowledge concerning gender equality in performing family roles were the conditions of development of parts of cognitive component of psychological readiness. Enrichment by sexolo-psychological knowledge in the context of age new formations made the need of deprived youth in preservation of sexual and reproductive health more active. The dynamics of behavioral component of the investigated readiness reveals itself in the actualization of social-psychological skills and habits necessary for self-organization of vital activity as well as constructive and self-assertive behavior in marriage. Reorientation of deprived youth from nondifferentiated and stereotypically traditional masculine-feminine to the androgynous model of behavior has increased the adaptiveness to the society at the expense of the development of more flexible forms of communication. There has been rendered concrete the expediency of introduction of the alternative models of psychological assistance to the graduates of boarding schools by employing new education technologies which proved effective in forming responsible attitude to marriage-family relations, and in adaptation to independent life.

Key words: deprivation, psychological readiness to start a family, ego-image, self-consciousness, value orientations, gender roles, masculinity, femininity, androgyny, socialization.

Підписано до друку 6.03.2003. Формат паперу 60x90/16.

Папір друкарський. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 0,9.

Замовлення №15. Тираж 100 примірників.

Редакційно-видавничий відділ Тернопільського

державного педагогічного університету

імені Володимира Гнатюка,

вул. М.Кривоноса, 2, тел. 43-57-97